ÜLKÜ

HALKEVLERİ VE HALKODALARI DERGİSİ

Sayı: 28 Nisan 1949 Cilt : 3

Gelenbevî İsmail Efendi

M. Şakir ÜLKÜTAŞIR

XVIII. Yüzyılda yetişen en tanınmış matamatik bilginlerimizden biri olan Ismail Efendi, 1730 yılında Manisa'nın Kırkağaç ilcesine bağlı Gelenbe bucağında doğdu. Bu cihetle, bilginler arasında, "Gelenbevî" diye şöhret bulmuştur. Babası, ilmiye sınıfından" Mahmut Efendi" adında bir zattır.

Babası ve dedesi Gelenbe'de müftü ve müderris olarak yaşadıkları halde, henüz pek küçük bir yaşta iken babadan öksüz kalan İsmail, köy sokaklarında haylazlıkla vakit geçiriyordu. Bir gün, sokakta çocuklarla ceviz oynarken bir baba dostunun: "Hayf sana ki, âbâ vü ecdadın fazl u kemâlât ile mevsuf iken sen böyle sokaklarda lehvü lûb ile meşgul olasın" yolundaki ihtarından müteessir olarak büyük bir gayretle tahsil hayatına atıldı. Gelenbe'de ilk tahsilini yaptıktan sonra İstanbul'a giderek "Yasincizade" den arapça din ilimlerini ve "Ayaklı Kütüphane" diye anılan Müftüzade Mehmet Efendi (1700. 1797) den de aritmetik, geometri, astroloji gibi olumlu bilimleri okudu.

Gelenbevî, iyi ve kuvvetli bir medrese tahsili gördü; Mehmet Efendi'den icazet aldı.1763 yılında müderrislik imtihanına girdi ve büyük bir başarı göstererek müderris oldu. İsmail Efendi o zaman henüz otuz üç yaşında idi. İşte Gelenbevî bu tarihten başlıyarak ölümüne kadar hayatını sadece okumağa ve okutmağa hasreden bir hoca oldu.

İsmail Efendi, müderrislik hayatının başlangıcından itibaren kitap yazmağa merak etmişti. Hattâ mantık'tan "Burhan" adlı meşhur eserini yazıp hocası Ayaklı Kütüphane Mehmet Efendi'ye gösterdiği zaman: "Pek alâ! ancak **Mutavvel'i** itmam etmiş olaydın daha güzel olurdu" dediği ve öğrencileri içinde (X) İsmail Efendi'nin seçkin olduğunu itiraf etmekle beraber, eski müelliflerin eserlerini okuyup anlamak dururken bunu bırakıp kitap ve risâle yazmak sevdasına düştüğü için itiraz eylediği de söylenir.

Gelenbevî, 1. Abdülhamit zamanında (1774 - 1789) Sadrâzam Halil Hâmit Paşa ile Kaptan-i Derya Cezayirli Gazi Hüseyin Paşa'nın Haliç'te Tersane yakınında 1773 te açtıkları **"Mühendishane-i Bahrî"** ye 60 kuruş aylıkla matematik hocası tayin edilince, eski zaruretinden kurtulmuş oldu. Riyazi bilgilerdeki ihtisasiyle kendisine rakip olan ve **"Palabıyık Hoca"** diye anılan Muğlalı Mehmet Efendi bu tayini duyunca Reis-ül Küttap'a gedirek: **"İsmail Efendi'nin Fazlu Komali Müsellemdir; ancak bu fenlerde benim ona üstünlüğüm** vardır. Ben var iken başkasının riyaziyat hocası tayin olunması nasıl olabilir?" dive buna itiraz etmişti. Lâkin bu iki büyük matematikçi arasında hakem olabilecek bir mümeyyiz bulmak imkânsız olduğu gibi, bu göreve tayininden önce İsmail Efendi de büyük bir darlık içinde bulunuyordu. Bu cihetleri ihtarat eden Reis-ül-Küttap Efendi'nin sözlerini mâkul bulan Palabıyık Hoca: "Meğer ki böyle cevap verile!" diyerek talebinden vazgeçti. Bundan sonra Gelenbevî İsmail Efendi de görevini başarı ile yapmakta devam etti.

III. Selim'in ilk zamanlarında, ufak bir tesadüf, Gelenbevî'nin takdir ve taltif edilmesini sağladı: Kâğıthane civarında yapılan bir talimde top danesinin bir tür-

(x) Meşhur Şeyhülislâm "Tatarcık Abdullah Efendi" de, Gelenbevî gibi Mehmet Efendi'nin seçkin talebelerindendir.

öğretici olarak fedakârca çalışacak kişilere ve çeşitli çalışmalara karşı ilgili davranacak halk kütlesine ihtiyaç vardır.

Halkevlerinin şimdiye kadar yaptıkları küçümsenemez. Mahallî şartları ve imkânları nispetinde bu faalivetler halkevlerini umuma tanıtmış ve kabul ettirmiştir.

Değişen hayat şartları karşısında halkevlerinin teşkilât ve çalışmalarını da esaslı bir şekilde yeniden gözden geçirmek lâzımdır. Güzel sanatlarla ilgili çalışmalar ve temsiller için ücretli elemanlar bulunmalıdır. Bu duruma gelecek olan halkevleri yalnız millî kültürün kalkınmasına ve yetişkinlerin eğitimine hizmet etmekle kalmıyacak; toplu çalışmalariyle demokrasimizi geliştirmek ve yerleştirmek hizmetini de ifa edecektir.

lü hedefe isabet edememesi Padişahın canını sıkmıştı. Yakınlarından bazıları, Gelenbevî Ismail Efendi'nin bu atış işini riyaziyat vasıtasiyle halledebileceğini söylediler. Hükümdarın emri üzerine derhal getirtilen Ismail efendi **"Hendese üzere humbaranın şekil, vaziyet ve istikametini düzelterek"** atışı tanzim etti. Birbiri ardınca atılan üç humbara da hedefe isabet edince, hükümdar III. Selim pek memnun oldu ve hocaya günde dört okka pirinç tahsisini emretti.

Gelenbevî, Mühendishane hocalığından sonra, 1789 da "Yenişehir Feneri" kadınlığa tayin edildi. Bu tayin, hükümdarın ona karşı gösterdiği teveccühün neticesiydi. İsmail Efendi, Yenişehir kadılığını yapmakta iken Şeyh-ül-islâm Mustafa Efendi'nin şiddetli bir dille yazıp gönderdiği tekdir yollu bir tahriratından fevkalâde müteessir olarak beyin sektesinden öldü (1790).

Gelenbevî İsmail Efendi, Avrupalı bilginler arasında da tanınan ve Kadızade -Ali Kuşçu- Mîrim Çelebi mektebinin en son muakkibi olan bir bilgimizdir. Kendisinin Türk matematik tarihinde pek şerefli bir yeri vardır.

Hayatında, hocası Ayaklı Kütüphane Müftüzade Mehmet Efendi ve Palabıyık Hoca gibi büyük ün sahibi adamların bulunuşu, Gelenbevî'nin şöhretini biraz gölgede bırakmış, gereği kadar takdir edilememişti. Fakat bu ünlü rakiplerin ortada büyük şöhretleriyle mütenasip ciddî hiçbir eseri yoktu; adları da, aşağı yukarı, ölümleriyle beraber unutulmuş gibiydi. Buna mukabil Gelenbevî İsmail Efendi bilhassa matematik ve mantığa dair birtakım eserler yazmış bulunuyordu. Binaenaleyh onun bu sayede ilmî şöhreti, her gün daha kuvvetlenerek sonraki nesillere geçti.

Gelenbevî İsmail Efendi, eski usul Türk riyaziyecilerinin son; Başhoca İshak Efendi ise memleketimizde Avrupaî matematiğin ilk temsilcisidir. İşte bu iki büyük matematikçimiz, bilim tarihimizde bu bakımlardan dikkate değer birer şöhret olarak tanınır.

Gelenbevî İsmail Efendi'nin en önemlileri matematiğe ait olmak üzere, Türkçe ve Arapca yazılmış büyük küçük 35 kadar eseri vardır. Bu eserlerinin en meşhurları şunlardır:

1 — **Hisab-ül-Küsûr:** Türkçe olan bu eser, âmal-i hesabiye ve daha çok cebir meselelerini içine alan mufassal bir telif olup, hayatının sonuna doğru yazılmıştır. Gelenbevî bu eseriyle matematikteki kudret ve şöhretini isbat etmiştir.

2 — **Şerh-i Cedâvil-ül-Ensâb:** Logaritme şerhi olup 1788 de yazılmıştır. Gelenbevî'nin belli başlı eserlerinden olan bu şerh, o asırda İstanbul'da umumileşmeğe başlıyan logaritme cetvellerinin düzenlenme ve kullanma yollarını gösterir. Açık bir Türkçe ile yazılmış olan bu risale, makale tarzında iki uzun kısımdan ibarettir.

Cevdet Paşa, tarihinde (Cilt 4, S. 210) Gelenbevî Ismail Efendi'nin hal tercümesinden bahsederken, kullandığı bazı tabirlerle İsmail Efendi'nin şarkta logaritmayı keşfettiğine dair bir zan uyandırmıştı. Halbuki büyük Türk matematikçisi Salih Zeki merhum, 24 kasım 1310 (1894) tarihli "Resimli Gazete" de önemli bir makale yayımlayarak (1) bunun yanlış olduğunu meydana koydu ve Gelenbevî'nin "Şerh-i Cedavil -ül- Ensâb,, ında asla böyle bir iddiada bulunmadığını gösterdi.

Gene Salih Zeki'nin tetkiklerine göre Gelenbevî'den önce, III. Mustafa devrinde, Lâleli Camisi muvakkiti" Kalfazade İsmail Çinarî Efendi" adında bir âlim, logaritme cetvellerini Fransızcadan Türkçeye nakletmiştir. Bu cetveller, ilk defa 1772 de tercümesi bitirilen ve **"Tuhfe-i Behic Râsın-ı Tercüme- i Zic-i Kasımı"** adını taşıyan astronomi kitabının başına dercolunmuştu. Logaritmaya dair Türkçede yazılmış eserlerin en eskisi olan bu kitabın iyi bir nüshası **Âşir Efendi** kitaplığında vardır. İşte Gelenbevî'nin yukarıda kaydettiğimiz risalesi ise bundan en aşağı 15-16 yıl sonra yazılmıştır.

"Logaritme" kelimesini **"Ensâb"** diye tercüme eden Kalfazade Ismail Efendi'dir. Bu kelimeyi, Gelenbevî de aynen kullanmıştır. Yalnız Başhoca İshak Efendi, Ensâb kelimesini önce kullanmış ise de sonraları terkederek Frenkçesi olan logaritmeyi kabul etmiştir. Bundan sonra da bu kelime matematik kitaplarımızda aynen kullanılmıştır.

Gelenbevî İsmail Efendi'nin bunlardan başka, trigonometri hatlarının hal suretine dair **"Adlâ-ı Müsellesât"** hikmeti tabiiyye (fizik) den **"Kadîmir Haşiyesi"** mantıktan **"Burhan Risalesi-İsağoci Şerhi"** yine eski hikmeti tabiyyeye dair **"Celâl Haşiyesi"** adlı eserleri bilsassa kayda değer.

(1) Bu makale, o zaman çıkmakta olan "Hazine-i Fünun" dergisinin 5 ocak 1310 tarihli nüshasına da aynen alınmıştır